

**A NYELVI KÖZVETÍTÉS KULTURÁLIS ASPEKTUSAI
A MAI MULTIKULTURÁLIS VILÁGBAN
CULTURAL ASPECTS OF LINGUISTIC MEDIATION IN OUR
MULTICULTURAL WORLD**

TELLINGER DUŠÁN*

Jelen tanulmány a kultúrszavak fordításának lehetőségeit vizsgálja az ekvivalenciára való törekvés tükrében. A fordítástudományban a '80-as évek végén kulturális fordulat következett be. Ennek eredményeképpen megváltoztak a fordításokkal szemben támasztott elvárások és az ekvivalenciára vonatkozó követelmények is. A tanulmány kiemeli, hogy a globalizáció hatására a különböző országok kultúrája szüntelenül változott, ennek következtében főleg a fiatalabb generációk kulturális tudása számos esetben szegényes. A szerző Fischer Tibor *Under the Frog* című, 1992-ben angolul megjelent regényének és a mű magyar fordításának az egybevetése alapján bizonyítja, hogy a fordításban nem teljes, hanem optimális ekvivalenciára van szükség, amelynek eléréséhez nélkülözhetetlenek a reáliákra vonatkozó kommentárok és betoldások.

Kulcsszavak: ekvivalencia, eltérő háttérismeretek, kulturális fordulat, reáliák, optimális ekvivalencia

The present study investigates the translation options of realia in the light of the efforts to create equivalence. Towards the end of the 1980s Translation Studies witnessed a cultural turn, which changed the nature of expectations from translations and the requirements concerning equivalence. The study emphasizes that globalisation brought about constant changes in the culture of different countries and as a result, the cultural knowledge of people, mainly that of the younger generation became poorer. On the basis of the novel entitled *Under the frog* by Tibor Fischer published in English in 1992 the author of the present study intends to prove, that instead of full equivalence it is optimal equivalence translators have to strive at. To reach this goal the explanations and additions concerning the meaning of the realia are of vital importance.

Keywords: equivalence, different background knowledge, cultural turn, realia, optimal equivalence

Bevezetés

A hangzó és a jelnyelvi kommunikációban, a fordításban és a tolmácsolásban egyaránt érezhetők azok a változások, amelyeket a nyolcvanas évek végétől *kulturális fordulatnak* (*cultural turn*-nek) szokás minősíteni. Ezzel a megjelöléssel találkozhatunk a tudományos kutatásokban, így nem csak a *fordítástudományban*, hanem más, a kommunikációval szorosan összefüggő tudományos ágazatokban – például a *kulturológiában* is. Ahogyan azt Mary Snell-Hornby (2010), a jelenkori fordítástudomány egyik emblematikus alakja hangsúlyozza, nehéz ma még megítélni, melyik fordulat volt – a kulturálison kívül – a legjelentősebb a

---

* TELLINGER DUŠÁN
Retired university lecturer
Košice
tellingier.dusan@gmail.com

múlt század végén: az elektronikus, a szociológiai, a műszaki/ipari, a kommunikációs, a multimediális vagy valamilyen más fordulat. Nem szabad elfeledkeznünk pl. az egyre nagyobb teret hódító globalizációról sem, amely világviszonylatban is összefüggésben van az 1989-utáni politikai változásokkal. Nem véletlen, hogy ezzel a sorsdöntő időszakokkal hozható összefüggésbe a kulturális fordulat is.

M. Snell-Hornby (2010: 367) pontosan meghatározza, mikor is hangzott el először a fordítástudományban a *kulturális fordulat* kifejezés. Az 1988 júliusában az angliai Warwickban tartott fordítói konferencia kiadványának (*Translation. History and Culture*) előszavában Susan Bassnett-McGuire és André Lefevere használta a *cultural turn* kifejezést elsősorban a német fordítástudománnyal kapcsolatosan, de nem csak a hagyományos műfordításra, így a német ún. *új irányzatra* (*Neuorientierung-ra*) vonatkozóan, hanem beleértette ebbe a fordulatba a posztkoloniális irodalmi fordítást, meg a gender-alapú fordítástudományi irányzatot is. Mindezek a fordítástudományi irányzatok már a kezdetektől fogva vizsgálták a fordítás extralingvális tényezőit, gyakran még a nyelvészettel kapcsolatos fordítói kérdések rovására is.

1. A globalizáció hatása a kultúra színvonalának szüntelen változására

A nagy változások korában, amellyel már második évtizede szembesülünk különböző kommunikációs kapcsolatainkban, az jelenti a kihívást, hogy milyen mértékben tudunk lépést tartani a gyors változásokkal a szüntelenül növekvő információs áradatban. Erre a folyamatra nincs mindenki egyformán felkészülve – különösképpen a fiatal generáció van egyfajta „kulturális hátrányban”, mert nincs mivel összemérnie a jelenkori állapotokat. Ők ugyanis már a digitális forradalom éveiben születtek, amikor a tradicionális olvasásvágy, az olvasással szerzendő információéhség eléggé elavultnak tűnhet a szemükben, mert a modern eszközök a kommunikációban mindent gyökeresen megváltoztattak. Míg például a mobiltelefonos és internetes korszak előtt a kapcsolatteremtés és a kommunikáció egyik formája a levelezés volt, amelynek szigorú formai követelményei és az udvariassági szabályok betartására vonatkozó előírásai voltak (vö. Snell-Hornby 2010), addig most elég egy nem hivatalos e-mailt vagy SMS-t elküldeni. Ezzel a formális kereskedelmi levelezés már csaknem teljesen az értelmét veszítette. Bizonyos értelemben ez visszalépést is jelent, és széles körű kulturális hanyatlás veszélyét is, amelyre manapság világszerte sok hang figyelmeztet, és nem csak itt nálunk Európában.

Ahogy azt Norbert Lammert, a német szövetségi parlament elnöke még 2009-ben hangsúlyozta, már Németországban is, ahol a tudomány és a kultúra szintje évszázadok óta példaértékűnek tekinthető, széles körű kulturális és tudományos analfabetizmus veszélye fenyeget. Lammert aggodalmait a német gimnazisták tudásszintjének alacsony volta okozza, s ez – a felmérések szerint – valóban semmi okot nem ad optimizmusra. Valószínűleg hiányzik a középiskolások körében a tudásvágy. Az említett felmérésben a tudatlanság következő megnyilvánulásaival szembesülünk: a diákok 5%-a Walter Ulbrichtban egy ellenzéki énekest lát, 7%-a pedig Erich Honeckert a második német szövetségi kancellárnak tartja. Akármilyen komikusnak is tűnhet az ilyen eredménnyel járó felmérés Németországban, azért nekünk is el kell gondolkodnunk a kiváltó okokról. Az ilyen fokú tudatlanságról árulkodó megnyilatkozások a következő okokra vezethetők vissza: az iskolai színvonal pangására, az oktatás mellett az elsajátítás felületességére, nem utolsósorban pedig a kultúrpolitika csődjére és a globalizációra.

Ezek a tényezők – a gazdasági helyzet fonákságával is párosulva – általános és mély kulturális krízishez vezethetnek akkor, amikor a tradicionális kultúrformák, elsősorban a klasszikus művészeti alkotások lassan kiszorulnak a mindennapi életből, az átlagember köz-tudatából. Azokat, David Foster Wallace amerikai író terminusával élve, „*la-la-art*”-tal helyettesítik. Ilyen megjelölés valószínűleg már a *pop-art*-ra is vonatkozhat, amely Amerikából indult világhódító útjára, és évtizedeken keresztül befolyása alatt tartotta a föld népességének jelentős részét. Ebből fakad aztán a világméretű lelkesedés is a popkultúra amerikai változata iránt.

2. A kultúrszavak és a háttérismeretek szerepe a kommunikációban

A kulturális színvonal világméretű hanyatlása, amelynek minduntalan szemtanúi lehetünk, nagyon nagy kihatással van az igencsak sebezhető fiatal korosztályokra. Bizonyos értelemben széles ismeretbeli és kulturális szakadék tátong már az idősebbek és a nyolcvanas–kilencvenes években születettek között is. Ez a generációk közötti egymást meg nem értés gyakran kerül felszínre a kommunikáció során, amikor például az egyetemi hallgatók gyakran banális dolgokat sem értenek meg, mert egyszerűen nem rendelkeznek megfelelő háttérismeretekkel. Ez nemcsak a történelmi és irodalmi adatokat illeti, hanem a kultúra legfinomabb árnyalatait is, amelyek az emberek közötti kommunikációban nyilvánulnak meg. A fiatalok már azt illetően is elbizonytalanodnak, hogy milyen társas szituációkban kell alkalmazni a magázást, illetve a tessékelést az idősebbekkel szemben.

2.1. A kultúrszavakról vagy reáliákról

Visszatérve a *kultúrszavak* (vagy ismertebb nevükön a *reáliák*) problémaköréhez, először is azok rövid jellemzését adjuk meg úgy, ahogyan azt a fordítástudományi szakirodalomban – például Lendvai Endre tanulmányaiban – olvashatjuk. Lendvai, aki a reáliákra vonatkozó szakirodalom legkiválóbb ismerője Magyarországon, a következőket írta: „A ’nyelvi reália’ terminusnak népes szinonimasora van (’kulturális reália’, ’kultúrszó’, ’(le)fordíthatatlan elem’, ’nonekvivalens lexéma’, ’kultúrspecifikus szó’, ’etno-kulturéma’); nincs egységes definíciója (’kultúrspecifikus jeltárgy’, ’kultúrspecifikus jeltárgy megnevezése’, ’nyelvi megnyilvánulás, amelyben kifejeződik az adott kultúrközösség sajátos élmény- és ismeretanyaga’), terjedelmi meghatározása változó” (Lendvai 2005: 68).

A fordítók által alkalmazott stratégiák a kulturálisan kötött kifejezések fordításakor arra irányulnak, hogy azok a célnyelvi szövegben minél érthetőbbek legyenek az ún. átlagolvasónak, mivel nem mindenki számára érthetőek el a különböző lexikonok, szótárak, amelyekben utána lehetne nézni, milyen értelmi és esetleg érzelmi (konnotációs/asszociációs) jelentés kapcsolódik hozzájuk. A reáliák, más néven az ún. „kultúrszavak” értelmezésénél a fiatalabb korosztályok képviselőinek általában többet kell magyaráznunk. Gyakran magyarázó elemek betoldása szükséges a fordításban ezeknél a lefordíthatatlannak tűnő lexikai kódjegységeknél, mert a fordítók tudatában vannak azok fontosságának és annak, hogy valamilyen megoldást találniuk kell a kulturálisan kötött kifejezések explicitálására.

2.2. A háttérismeretek szerepe egy konkrét mű megértése során

Milyen is egy adott kulturális közösség sajátos élmény- és ismeretvilága? Arról legjobban akkor tudunk meggyőződni, amikor megvizsgáljuk egy kultúraspecifikus elemekben bővelkedő mű idegen nyelvről magyarra történő fordítását, és figyelembe vesszük, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi olvasó esetében egyaránt fennállhat a kulturális háttérismeretek hiánya. Meglehetősen ritka esetről számol be tehát Heltai Pál, aki egy kortárs mű kapcsán a magyar kulturálisan kötött kifejezések angolról magyarra történő visszafordításait vizsgálhatta. Egy magyar gyökerekkel rendelkező angol író, Tibor Fischer *Under the Frog* című, 1992-ben angolul írt, de valójában egyúttal magyar regényéről van szó, amely a Rákosi-korabeli Magyarország sztálinista viszonyait jeleníti meg. A mű az angol anyanyelvi olvasóra nem gyakorolt olyan hatást, mint a 2005-ös visszafordítás révén a magyar olvasókörzönység idősebb tagjaira, akik számára jól ismert a regényben ábrázolt történelmi korszak, hiszen az múltjuk elválaszthatatlan része volt. De *A béka segge alatt* címen megjelent mű körülbelül olyan hatást váltott ki a fiatal magyar olvasók körében, mint amilyen az angol átlagolvasók esetében volt megfigyelhető.

Olyan kultúrszavak, mint pl. *sztahanovista*, *csengőfrász*, *dugipálinka*, *békeharcos*, *jugoszláv revizionisták*, *pártonkívüli*, *polgári származás*, *klerikális reakció*, *pufajka* stb., már bizonyos magyarázatot, kommentárt igényelnek a magyar fiatalok körében is, mert ezek a kulturálisan kötött kifejezések majdnem annyira jelentés nélküliek számukra, mint az angol olvasók számára. Azok a magyarázatok, amelyeket művéhez kizárólag az angol olvasó számára fűzött Fischer Tibor – aki magyar szülők gyermekeként, de az 1956-os emigrációs hullám után már idegen világban született –, hasznos kommentároknak bizonyultak a magyar olvasók egy része számára is. Ezek a kommentárok így benne maradtak Bart István magyar fordításában is. Nem csak azért tehát, mert a szerzői magyarázatok egy irodalmi mű szerves részét képezik és a fordítónak nagyon elővigyázatosan kell velük bánni, és nem lehet őket csak úgy egyszerűen kihagyni. Ahhoz a tényhez, hogy a magyarázatok kihagyása vétek lett volna Tibor Fischer ellen, mert azok mint a könyv szövegének fontos elemei, kihagyhatatlanok, olyan helyzetmegítélést fűz Heltai Pál az eredeti angol mű és a magyar visszafordítás összevetése után, hogy kihagyásuk félrevezető is lett volna – az egész könyv szempontjából is. Hisz egy magyar apa meséli el fiának korhűen a történelmi eseményeket, melyekhez magyarázatokat is kell fűzni egy teljesen más kulturális környezetben élőknek, adott esetben a fiának. Ebben a kontextusban tehát érthető a fordító szándéka a kommentárok meghagyására az eredeti mű érdekében, de a fiatal magyar olvasó érdekében is, ahogy azt Heltai Pál is aláhúzza: „Másképp nem biztos, hogy az ötvenes évek kultúrszavai a mai magyar fiataloknak többet mondanak (több vagy nagyobb kontextuális hatást érnek el), mint az angol olvasónak. Az idősebb korosztályok esetében azonban megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy előfordulhat, hogy **a fordítás relevánsabb** a célnyelvi közönség számára, **mint amilyen az eredeti volt** a forrásnyelvi közönség számára” (Heltai 2008: 74). Ezzel valójában az ekvivalencia megteremtésének nehézségeire utal, amely az irodalmi kommunikációban bonyolultabb folyamatot képez, mint a verbális kommunikáció bármelyik más műfajában.

3. Ekvivalenciára való törekvés a kétnyelvű kommunikációban

Az ekvivalencia kérdésköre a mai napig az egyik legvitatottabb területe a kommunikációs folyamatnak, amelynek a fordítás és a tolmácsolás egyaránt szerves részét képezi. Természetes dolog, hogy a célnyelvi kultúra figyelembevételével kell törekednünk a nyelvi ekvivalencia megközelítésére, mert a – szociolingvisztikai és kulturális értelemben is – teljes nyelvi ekvivalencia a nyelvi kommunikáció bármely területén majdnem lehetetlen. A nyelvi ekvivalenciával párosul tehát a *kulturális ekvivalencia*, amellyel a legújabb nyelv- és fordítástudományi forrásokban is gyakran találkozhatunk. Bőven tárgyalja ezt a kutatási témát mint a kulturális közvetítés egyik alapfeltételét Simigné Fenyő Sarolta. Kiemeli, hogy pragmatikai szempontból jobb, ha a kommunikáció során kultúrekvivalensek keresésére törekszünk és nem a reáliák kihagyására. Peter Newmark gondolataira és nyelvi példáira hivatkozik, így kulturális ekvivalensen a forrásnyelvi kultúrszavak célnyelvi kultúrszavakkal való fordítását érti: Pl. a francia *baccalauréat* angol fordítási megfelelője lehet az *A level*, a *Palais Bourboné* pedig a *Westminster*. „Természetesen ezek a lexikai kódjegységek egymással csak hozzávetőlegesen ekvivalensek. Mivel az ilyen megoldások nem pontosak, használatuk korlátozott, ugyanakkor általános szövegekben, propagandacélokra ezek a változatok megfelelnek. Nagyobb pragmatikai hatást váltanak ki, mintha kulturális szempontból neutrális szavakat választana a fordító” (Simigné Fenyő 2010: 87).

A mai fordítói normák szerint a kulturálisan kötött kifejezések esetében olyan ekvivalenseket kell találnunk a célnyelvi kultúrában, amelyek érzékeltetik, hogy a szöveg más nyelvből és kultúrából származik. És ha szükséges, ki lehet egészíteni lábjegyzetekkel is, amelyek ellen a múltban ádáz harc folyt a fordítástudomány területén, mert egyes kutatók szerint elvonják az olvasó figyelmét a szövegtől, és egyúttal az eredetibe való beavatkozást is jelenthetnek.

Kérdés tehát, hogy melyik út helyesebb a kulturálisan kötött kifejezések explicitálásánál, azaz miként tanácsos magyarázni a jelentésüket: körülírással, felbontással, vagy magyarázó elemek betoldásával. És legfőképpen az problematikus, hogy lábjegyzetelési vagy szövegen belüli eljárást választhat-e az adott esetben egy irodalmi mű fordítója. Minden fordításnál fellelhető egy bizonyos stratégia a szövegen belüli vagy – a szövegen kívüli kommentálást – a lábjegyzeteket illetően, úgy ahogy azt Heltai Pál is kifejti a Tibor Fischer műve visszafordításával kapcsolatban. A kulturális kontextusból adódó fordítási kérdések Heltai Pál álláspontja szerint magasabb rangúak, mint a nyelvi korlátok áthidalásának kérdései. Olyan következtetésre jutott az eredeti és a fordítás összevetése során, hogy a kulturális ismeretek kommentálása nélkülözhetetlen az adott regény esetében, és pontosan azzal az eljárással, amely az eredetiben is fellelhető – szövegen belül. A lábjegyzetokről még végezetül meg lehet említeni, hogy általában, ha csak lehetséges, a mennyiségüket és a minőségüket is garantálni kell, mivel ez szolgálja az eredeti mű szerzőjének és természetesen a célnyelvi olvasónak az érdekeit is.

Összegzés

A fordító a fordítás mint interkulturális kommunikáció során az ekvivalencia megteremtésére törekszik annak érdekében, hogy a kultúrszavak a célnyelvi kultúrában is a forrásnyelvivel azonos hatást váltsanak ki. A forrásnyelvi szöveg kulturális beágyazottságának követelményét a célnyelvi kultúrkörnyezetben biztosítani kell az ún. „nonekvivalens” lexi-

ka területén is. A kultúrszavak fordítása nem csupán a lexikai kódjegyek mechanikus átkódolását jelenti, hanem elsősorban annak a célnak az elérését, hogy maximálisan lehetséges is legyen a velük összekötött különböző konnotációk és asszociációk/reszertimensek átvitele a célnyelvi kultúrába. Ez összhangban van azzal a fordulattal, amelyet vagy *cultural turn*-ként, vagy *Neuorientierung*-ként ismerünk a fordítástudományban. Amíg ezek az irányzatok porondra nem kerültek – azaz majdnem a hetvenes évekig –, csak a mechanikus ekvivalencia keresése állt az előtérben, ami a szavak és mondatok *nyelvi ekvivalenciájára* helyezte a súlyt. Majd bekövetkezett a nyelvtudományban és a fordítástudományban is az ún. pragmatikai fordulat (*pragmatic turn*).

A fordításkor alkalmazott fordítói stratégiák példákkal támasztják alá, milyen helyénvaló az a szándék és az a törekvés, hogy a célnyelvi szövegben előforduló *reáliák* (kultúrszavak) minél tökéletesebben illeszkedjenek a befogadó horizonjába. Ez a szándék több ok miatt is nehézségekbe ütközik, mert lehetetlen átadni mindazokat a konnotációkat, érzelmi jelentéseket a célnyelvi olvasó számára, amelyek a kulturálisan kötött kifejezésekhez a forrásnyelvi kultúrában kapcsolódnak (ld. még Tellingner 2012). Mint ahogy már kifejtettük: a kultúrszavak megértése jelentős mértékben függ a háttérismeretektől, mivel a reáliák nem csak a különböző kultúrákban eltérőek, de még egy bizonyos kultúra kereteiben is léteznek nagy különbségek a fiatalabb és az idősebb korosztályok háttérismeretei között. Ez a tény szintén megnehezíti a teljes ekvivalencia elérését a fordításban, ezért az eredeti és a fordítás között csak *optimális ekvivalenciáról* beszélhetünk.

Irodalom

- Heltai Pál 2008. Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az *Under the Frog* c. regényben. *Fordítástudomány* X. évf., 2. szám. 61–75.
- Lendvai Endre 2005. Reáliafelfogások napjaink magyar fordításelméletében. In: Dobos, Cs.–Kiss, Á.–Lengyel, Zs.–Székely, G.–Tóth, Sz. (eds.) „Mindent fordítunk, és mindenki fordít”. *Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben*. Bicske: SZAK Kiadó. 67–71.
- Snell-Hornby, M. 2010. The turns of Translation Studies. In: Gambier, I.–Doorslaer, L. van (eds.) *Handbook of Translation Studies*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 366–369.
- Simigné Fenyő Sarolta 2010. Egyirányú ekvivalencia a kulturális közvetítés szolgálatában. In: Lendvai, E.–Wolosz, R. (eds.) *Translatologia Pannonica II*. Pécs: PTE-BTK Fordítástudományi Kutatóközpont, Szláv Filológia Tanszék. 86–92.
- Tellingner Dušan 2012. *Der kulturelle Hintergrund des Translats – Kultur als Substanz der Kommunikation*. Košice: Typopress.